

THEOLOGISCHE UNIVERSITEIT VAN DE NEDERLANDSE
GEREFORMEERDE KERKEN TE UTRECHT

Guy de Brès on the Lord's Supper

As the Focus of his Ministry and Theology

ACADEMISCH PROEFSCHRIFT

TER VERKRIJGING VAN DE GRAAD
VAN DOCTOR IN DE THEOLOGIE,
OP GEZAG VAN DE RECTOR DR. G. HARINCK,
ZO GOD WIL IN HET OPENBAAR TE VERDEDIGEN
OP DINSDAG 31 OKTOBER 2023
TE 15.00 UUR IN DE AUGUSTINUSZAAL,
PLOMPETORENGRACHT 3 TE UTRECHT

door

Byunghoon Kang

Promotoren

Prof. dr. E. A. de Boer

Prof. dr. W. H. Th. Moehn (Protestantse Theologische Universiteit)

Leden beoordelingscommissie

Dr. R. T. te Velde

Prof. dr. H. J. Selderhuis (Theologische Universiteit Apeldoorn)

Prof. dr. T. G. Van Raalte (Canadian Reformed Theological Seminary)

Prof. dr. V. Soen (Katholieke Universiteit Leuven)

Acknowledgments

The gracious God has given me the opportunity to research a Reformed martyr, Guy de Brès, in the Low Countries. The Lord has guided me throughout my doctoral research and sent me many people who have helped and supported my project. First and foremost, I would like to thank my supervisor, Professor Erik A. de Boer at the Theologische Universiteit Kampen. He introduced me to various works of de Brès during my master's program and accepted me as his Ph.D. student. At every step of the way, he encouraged me to keep going, provided better directions whenever I got lost, and assisted me with my research, acting as both a research colleague and mentor. I learned from him not only the attitude of a historian who should question and be curious about everything but also the attitude of a historical theologian who should serve the Church. Indeed, I could not have conducted this research without his guidance.

Furthermore, I would like to thank my other promoter for my doctoral research, Professor Wim Moehn at the Protestantse Theologische Universiteit in the Netherlands. As the editor of Guy de Brès's complete works, he granted me access to his ongoing texts of de Brès. This allowed me to easily read de Brès's first work, *Le Baston de la Foy Chrestienne*. From him, I learned how diligently a researcher must examine every source and that a historian should consider all the factors surrounding a historical figure to truly understand them. He provided me with profound insights and valuable critiques for my research, which greatly improved my work.

I am grateful to Dr. Albert Gootjes, who proofread the entire chapter and offered helpful suggestions and comments. I would like to thank the reading committee, Dr. Dolf te Velde, Prof. Herman Selderhuis, Prof. Theodore van Raalte, and Prof. Violet Soen, for evaluating my dissertation. Their suggestions and advice have improved the quality of my research.

I would like to express my gratitude to Professor In-Sub Ahn at the Chong Shin Theological Seminary in South Korea, from whom I learned about Reformation history. He encouraged and recommended that I further my studies in the Netherlands. Through him, I developed an interest in

Dutch church history and envisioned a future studying here in Kampen.

I also want to thank the members of the CDRS (Centre for Dutch Reformation Studies) at TU Kampen, who have provided me with insights into the methods and topics of church history research in various ways, especially during our research meetings where we supported each other. I would also like to thank my colleagues who worked in the same area within the university building: Matthijs van der Stoep, Kasper de Graaf, Moses Lim, Chul-Kyu Kim, and Jung-Hun Seo. They always greeted me kindly and fostered a productive research atmosphere. In particular, I want to give special thanks to Junggi Kim, who began his research the same year as me, for his sincere support and encouragement throughout my research journey. Additionally, Rev. Changjun Choi, who completed his Ph.D. in TU Apeldoorn two years earlier, provided great support to my family as we adjusted to living in Kampen. I would also like to thank Mrs. Tineke Meijer for teaching me Dutch. With her generous help, my wife and I were able to overcome our fear of the Dutch language.

I am immensely grateful to Rev. Sung-Eun Yoo, the senior minister of the Korean Reformed Church in Rotterdam. He was the pastor who nurtured us in the Word of God during my wife's and my youth, and he also introduced us to Kampen by inviting us to visit him in 2014 when he was studying there. Thanks to him, I was able to consider the idea of coming to Kampen for further research, and he offered me the opportunity to serve the children and youth at the Korean Reformed Church of Rotterdam. I learned a great deal from him, understanding that my studies should not be separated from pastoral work. I am grateful to his wife, Han-Saem Song, for always providing us with a place to sleep almost every week when we visited Rotterdam and for her warm hospitality and abundant meal. I would also like to thank their sons, Eunjae and Youngjae, who have become like big brothers to my daughter. Thanks to the Yoo family, my family never felt lonely. I am also thankful to the members of the Korean Reformed Church in Rotterdam who always prayed for me.

I must also express my gratitude to my parents, Hyun-Koo Kang and Chowon Lee, for raising me. They never once opposed what I wanted to

do and supported me wholeheartedly. Their encouragement, support, and prayers have been the foundation of everything I am. Throughout my university years, seminary studies, and time spent abroad, they have provided financial support for my family. I could never repay them for their contributions, and I will be forever grateful. Also, I am grateful to my older sister, Yoojin, and her husband, Dongsik, for their support of my research. I would also like to thank my father-in-law and mother-in-law, Kwang-Seok Yoo and Hyang-Sook Lee, for believing in me and allowing my wife to accompany me on this journey.

Finally, I want to thank my beloved wife, Suk Young Yoo, and my daughter, Yoonsuh, who are my greatest treasures in this world. Suk Young has been my number one supporter. She listened to what I read and discovered every night throughout my research period. When I grew tired or encountered unsolvable problems, she always reminded me of the value of my research. She has been with me every step of the way. My lovely daughter, Yoonsuh, born in our first year in the Netherlands, brought joy to our lives every day. I praise our merciful God for allowing our family of three to embark on this research journey together, experiencing the utmost happiness.

TABLE OF CONTENTS

ACKNOWLEDGMENTS	III
ABBREVIATIONS	IX
CHAPTER I. INTRODUCTION.....	1
1.1. GUY DE BRÈS AND HIS DOCTRINE OF THE LORD’S SUPPER.....	2
1.2. LITERATURE REVIEW	6
1.2.1. Biographical Literature on Guy de Brès	6
1.2.2. Research on the Writings of Guy de Brès	10
1.2.3. Research on the Theological Ideas of Guy de Brès	15
1.3. METHODOLOGICAL REMARKS.....	19
CHAPTER II. GUY DE BRÈS AND THE EARLY REFORMATION OF THE LOW COUNTRIES BEFORE 1548.....	30
2.1. UNCERTAIN CATALYSTS OF THE EARLY REFORMATION OF THE LOW COUNTRIES	31
2.1.1. The Influence of Martin Luther.....	32
2.1.2. The Doctrine of the Lord’s Supper in the early Reformation in the Low Countries	33
2.1.3. The Influence of John Calvin.....	36
2.2. UNDER THE PERSECUTIONS OF CHARLES V	41
2.3. GUY DE BRÈS BEFORE HIS DEPARTURE FROM MONS IN 1548.	44
2.3.1. Conversion	44
2.3.2. Persecution and Exile.....	46
2.3.3. Review.....	48
CHAPTER III. GUY DE BRÈS IN 1548- 1559 AND THE DOCTRINE OF THE LORD’S SUPPER IN LE BASTON... 51	
3.1. IN THE STRANGERS’ CHURCH IN LONDON (1548-1552).....	51
3.2. FIRST PASTORAL WORK IN LILLE (1552-1555).....	64
3.3. THE PERIOD OF STUDY IN SWITZERLAND (1556-1559).....	82
3.4. REVISING LE BASTON (1558-1559)	85
3.5. THE DOCTRINE OF THE LORD’S SUPPER IN LE BASTON DE LA FOY CHRESTIENNE (1555-1559).....	88
3.5.1. The Editions of Le Baston.....	88
3.5.2. The Structure of the Chapter on the Lord’s Supper in Le Baston.....	89
3.5.3. The Doctrine of the Lord’s Supper in Le Baston	92
3.5.3.1. The Spiritual Meal	93
3.5.3.2. The Distinction between Sign and Reality	96
3.5.3.3. The Refutation of the Doctrine of Transubstantiation	100
3.5.3.4. The Refutation of the Ubiquity of Christ’s Humanity	106
3.5.3.5. The Refutation of the Mass as a sacrifice	108
3.5.3.6. Review	114

**CHAPTER IV. CONFESSING THE DOCTRINE OF THE LORD’S SUPPER
IN 1559-1566..... 117**

4.1. THE POLITICO-RELIGIOUS SITUATION OF THE LOW COUNTRIES IN THE EARLY 1560s	118
4.1.1. Philip II and the Nobility of the Low Countries	118
4.1.2. The Council of Trent and the Low Countries.....	120
4.2. GUY DE BRÈS IN 1559-1566.....	124
4.2.1. Guy de Brès’s Pastoral Work in Tournai and the Confession de Foy ..	124
4.2.2. The Successive Provincial Synods in the Southern Low Countries	130
4.2.3. Three Works written in Sedan	134
4.2.4. A Project to Ally with the Antwerp Lutherans	141
4.3. GUY DE BRÈS’S DOCTRINE OF THE LORD’S SUPPER IN 1559-1566	142
4.3.1. The Doctrine of the Lord’s Supper in the Confession de Foy.....	143
4.3.1.1. General Introduction to the 1561-1566 Editions of the Confession de Foy	143
4.3.1.2. The Authorship of the Belgic Confession.....	147
4.3.1.3. General Introduction to each Article on the Sacraments in the Confession de Foy	149
4.3.1.4. The Doctrine of the Lord’s Supper in the Confession de Foy	150
4.3.1.5. Review	156
4.3.2. The Doctrine of the Lord’s Supper in the Letter to the Antwerp Consistor y (1565)	157
4.3.3. The Doctrine of the Sacraments in La Racine.....	163
4.3.3.1. The Distinction Between the Sacrament and What It Signifies.....	163
4.3.3.2. The Benefits of the Sacrament of Baptism	166
4.3.3.3. The Emphasis on the Original Intention of the Word of God.....	167
4.4. REVIEW	168

**CHAPTER V. DEFENDING THE DOCTRINE OF THE LORD’S SUPPER D
URING THE ANNUS MIRABILIS (1566-
1567) IN THE PROCEDURES TENUES 172**

5.1. GUY DE BRÈS IN THE ANNUS MIRABILIS (WONDER YEAR, APRIL 1566-APRIL 1567)	174
5.2. THE ANTWERP CONFESSION OF THE LUTHERANS	181
5.3. THE PROCEDURES TENUES.....	186
5.4. FRANÇOIS RICHARDOT AND THE DISCOURS TENU	188
5.5. THE DOCTRINE OF THE LORD’S SUPPER IN THE PROCEDURES TENUES.....	191
5.5.1. The Treatise on the Lord’s Supper in the Second Letter to the Church of Valenciennes.....	191
5.5.1.1. The Authority of the Church Fathers	191
5.5.1.2. The Refutation of the Fixation of the Words of Consecration.....	194
5.5.1.3. The Refutation of the Distinction between Substance and Accidents	196
5.5.1.4. The Distinction between Sign and Reality	201
5.5.1.5. The Spiritual Food	205
5.5.1.6. Spiritual Food for Spiritual Life	210
5.5.1.7. The Spiritual Presence of Christ in the Lord’s Supper	212
5.5.1.8. Unbelievers’ Participation in the Lord’s Supper.....	218

5.5.1.9. Refutation of Roman Catholic Eucharistic Customs	221
5.5.1.10. Review	228
5.5.2. On the Mass (in the Second Letter to the Valenciennes Church).....	230
5.5.2.1. The Biblical Groundlessness of the Roman Catholic Mass.....	231
5.5.2.2. The Invalidity of the Roman Catholic Priesthood	234
5.5.2.3. How the Church Fathers used the Word ‘Sacrifice’	239
5.5.2.4. Only One Sacrifice (offered by Jesus Christ)	243
5.5.2.5. Review	249
5.5.3. The Records of the Prison Disputes (1567)	250
5.5.3.1. A Dispute with the Bishop of Arras (François Richardot).....	251
5.5.3.2. A Dispute with a Franciscan Monk.....	258
5.6. REVIEW	260
CHAPTER VI. CONCLUSION.....	263
BIBLIOGRAPHY	274
SUMMARY.....	293
SAMENVATTING	303
CURRICULUM VITAE	314

Summary

This dissertation concerns Guy de Brès and his doctrine of the Lord's Supper. De Brès, generally known as the author of the Belgic Confession, was a martyr as well as a Reformed pastor in the Low Countries. Nothing has been discovered about his early childhood except that he grew up as a stained-glass painter at Mons, the capital of Hainaut, the southernmost province in Belgium today. Somewhere in his twenties, he converted to Protestantism through his continual reading of the Word of God. Given the religious persecutions under emperor Charles V, his conversion meant that he could no longer live in his homeland if he decided to leave the Roman Church. While seeking refuge in London in 1548-1552, he encountered Reformed theology in the Strangers' Church there. This period in London unexpectedly provided him with the time to train as a Reformed pastor, and he was to live the rest of his life as a pastor ministering to his brothers and sisters in his homeland. Returning to the Low Countries in 1552, de Brès worked as an itinerant preacher and pastor serving the Reformed congregations in Lille, Tournai, Antwerp, Valenciennes, etc. However, he was forced to flee several more times due to continued persecution, and even worked for some time as a chaplain in the Principality of Sedan, located on the French border, while serving the Reformed congregations of the Low Countries from a safer location. Then, after ministering in his homeland for about fifteen years, de Brès was finally captured and executed on 31 May 1567 on the market square of Valenciennes.

For what faith or doctrine did he have to shed his blood? And why the doctrine of the Lord's Supper? For a Christian of the Low Countries in the early sixteenth century, what he or she believed concerning the doctrine of the Lord's Supper was a touchstone of belonging to the true or false church. Under Habsburg rule, anyone living in the Low Countries who concluded that the sacrifice of the Mass was wrong had no choice but to leave their homeland or else face persecution. De Brès concluded that the Mass was false worship while in his twenties, around 1548, and he decided to leave his homeland. In London, where he sought refuge, he came to

recognize the Reformed doctrine of the Lord's Supper as the most biblical and as a weapon for refuting the false worship. He then decided to instruct his brothers and sisters in his homeland in the biblical faith, returning to the Low Countries where he nevertheless could not secure his life.

Upon his return to the Low Countries to serve the Reformed congregations there, he composed his first work, *Le baston de la foy chrestienne*, a biblical and patristic anthology for refuting the Roman Catholic Church's doctrines, topic by topic. In the preface, he points out that the Roman Church distorted the patristic teachings, especially in the invention of a new word, *la Messe* (the Mass). He also emphasized that the church fathers never taught the Lord's Supper as transubstantiation. The topic to which he devoted the very first chapter of the work was the Lord's Supper. This is a clear indication that de Brès regarded the doctrine of the Lord's Supper as the foremost issue that required a refutation.

While imprisoned before his impending death, de Brès composed several writings for his congregations in the Low Countries. The lengthiest of these were about the sacrament of the Lord's Supper and the Mass, and were enclosed in de Brès's second letter to the church of Valenciennes. The doctrine that de Brès wanted to teach his brothers and sisters before his execution therefore was the doctrine of the Lord's Supper. Moreover, the charge that led to his capture and execution on 31 May 1567 was the illegal administration of the Lord's Supper. In other words, de Brès was martyred due to his doctrine of the Lord's Supper. In his life, the Lord's Supper was the very identity of faith, a doctrine he considered supremely important to teach his congregations and a doctrine vital enough to surrender his life for it. Guy de Brès's doctrine of the Lord's Supper is therefore most essential to understanding him, and it helps to illustrate the harsh situation facing the saints of the early Dutch Reformed church for their survival.

The main question of this research was: "What was Guy de Brès's doctrine of the Lord's Supper as embodied in his life, and how was it addressed in his writings?" To answer this question, I structured the chapters of this study chronologically, following de Brès's life journey. The first step is to recognize that de Brès would have become exposed to Calvin's

teaching during his stay at Mons. Calvin's works against the Nicodemites are known to have circulated in the southern towns of the Low Countries. In these works he taught that the Mass is a diabolic invention, and that a true Christian must not participate in it. In particular, Calvin advised those who were forced to attend false worship to endure persecution or else to leave their hometown. Those same works might have taught de Brès the difference between the Mass and the Lord's Supper and stimulated him to leave the Roman Church and eventually also his homeland around 1548. Once he concluded that he was not allowed to worship truly in his hometown, he would have had to relinquish everything.

Under king Edward VI's rule, a number of refugees fled to London to seek freedom there. De Brès probably accompanied them. It is worth noting that de Brès would have had the opportunity to participate in the weekly Bible study lectures under the program designed by John à Lasco. He presumably also became familiar with the Geneva Catechism, which had the preference of the French-speaking refugee congregation in London. His stay there provided him with his first experience of theological education. The reformers in London at that time, whose number included not only à Lasco but also Thomas Cranmer, Peter Martyr Vermigli, and Martin Bucer, were all opponents of the corporeal presence of Christ in the Lord's Supper. The position of the London reformers in the sacramental controversies can be located somewhere between Zurich and Strasbourg. While it is difficult to determine whether de Brès's doctrine of the Lord's Supper was closer to Bullinger or Calvin, it is clear that the doctrine he learned at all events thoroughly opposed the notion of the corporeal presence of Christ in the sacrament.

The Reformed congregation in Lille had to gather in secret, and anyone exposed as a member could be interrogated. During such interrogations, suspects would have to account for their failure to attend Mass. As such, the focus of de Brès's first ministry was to offer his flock a weapon for interrogation. In particular, his first work shows that he wanted to teach his brothers and sisters that the Bible and the church fathers do not support the doctrine of transubstantiation, the Roman Catholic altar

ceremonies, or the understanding of the Mass as a sacrifice. Therefore, de Brès's focus in his doctrine of the Lord's Supper in *Le Baston* was to show that the sacrament of the Lord's Supper is a spiritual meal. One must not regard the sacrament as a sacrifice. As a spiritual meal, Christ nourishes his people in the Supper in a spiritual way. The body and blood of Christ are not corporeally present in the bread and wine. Thus, the Roman Catholic doctrine of transubstantiation must be denied. Finally, the Roman sacrifice of the Mass, by which the body of Christ is brought to the altar again and again, must be repelled.

Comparing the words in the original patristic works to the reformer's quotes as we find them in *Le Baston*, we can conclude that de Brès did not verify the texts when he quoted them. But while pastoring the faithful in Lille and writing *Le Baston* for them, de Brès felt the growing need to study the church fathers in the original text, so as to be better prepared to face inquisition by the Roman Catholic priests.

In *Le Baston*, de Brès did not emphasize what the benefits are that are given to us through the sacrament of the Lord's Supper, even though he firmly adhered to the notion of a spiritual meal for the believer's soul. He revised his anthology to improve it several times, but he never added a topic or heading about the benefits of the Lord's Supper. His only focus was to refute the doctrine of the corporeal presence in the Supper.

In the politico-religious situation of the early 1560s, Philip II's religious policies revealed that he was not willing to concede juridical privileges to the nobility in the Low Countries. As a result, the seeds of revolt began to germinate there. At the same time, the Reformed believers had to prove their loyalty to the king because he regarded the dissidents as rebels to his monarchy.

In these circumstances, de Brès's mission was to show that the Reformed Churches in the Low Countries were not subversive. The *Confession de Foy*, first published in 1561, was an expression of that intent. In 1565 the reformer was involved in a project of alliance with the Antwerp Lutherans, which had been forged by the Prince of Orange in an effort to resist Philip's religious policy. De Brès was willing to make a compromise

with the Antwerp Lutherans for the survival of the Reformed believers in the Low Countries. But, at the same time, the (failed) project showed his uncompromising stance on the doctrine of the Lord's Supper. The condition he set was for the articles of the Wittenberg Concord, which was to be the basis for union, to be interpreted in the light of Bucer's further explanation, thereby excluding any possibility of understanding the physical body of Christ as being present in the sacrament itself.

In the circumstances, where de Brès's only concern was for his brothers and sisters to survive persecution, his doctrine of the Lord's Supper focused on what the Reformed Churches believe about the Lord's Supper, rather than refuting the Roman Catholic theology of the Eucharist. While de Brès, in the chapter on the Lord's Supper of *Le Baston*, focused on refuting the corporeal presence of Christ, the doctrine of transubstantiation, and the Mass, in the article on the Lord's Supper of the *Confession de Foy* he focused on the benefits of this sacrament. De Brès did not put his energy into rejecting the corporeal presence of Christ as he had done in his first work. He wanted to show that the Reformed Churches in the Low Countries also held to the 'true' presence of Christ in the Lord's Supper. However, he never made any concessions on the doctrine of the Lord's Supper, despite the threatening and desperate situation he faced. Although article 35 of the Belgic Confession does not explicitly give weight to the issue of the corporeal presence of Christ in the Lord's Supper or the error of the Mass, it rejects all human inventions that were mixed with the sacrament. Moreover, other articles in the *Confession* imply a denial of the concept of the corporeal presence of Christ and a rejection of the validity of the sacrifice of Mass.

De Brès's denial of the corporeal presence can also be found reflected in *La Racine*, published in 1565. Just as de Brès had distinguished the sacrament from what it signifies in *Le Baston*, he applied the same distinction to the sacrament of baptism in *La Racine*. He clarified that we must look beyond the external sign to the internal reality. Furthermore, he explicitly rejected the Roman Catholic customs relating to the Eucharist in *La Racine*, just as he had in *Le Baston*. Therefore, his view on the Lord's

Supper remained unchanged even in the face of persecution. The fact that he did not make any concessions to the doctrine of corporeal presence despite the threat to his survival shows that he regarded the Lord's Supper as a crucial doctrine.

When Calvinist worship was first allowed in public in the summer of 1566, the reformer served the Reformed congregations in Valenciennes. However, the freedom given was initially limited, causing many conflicts. In the end, religious persecution returned in an effort to suppress the rebellion, and de Brès was forced to end his life journey by defending Reformed theology for his congregation in Valenciennes, which was designated a city of rebellion.

In particular, de Brès's political writings from his ministry in Valenciennes reveal his belief that the permission which Margaret of Parma had accorded for Calvinist worship ought to include the celebration of the sacraments. While he tried to show that Reformed believers are not disobedient, he did also emphasize that they ought not to return to the Mass or to other superstitions and idolatries. This period of his life also shows that there was little chance for uniting the Calvinists with the Antwerp Lutherans. After the iconoclastic outbreak, the Lutherans thought it would be better to leave than to engage in resistance against the government, and so their advisors from Germany left the city in February 1567. The Antwerp Confession, which was drawn up by the German advisors, and especially by Matthias Flacius Illyricus, shows that the Antwerp Lutherans strictly asserted the corporeal presence of Christ in the Lord's Supper.

The writings of de Brès that were posthumously published in the *Procedures Tenues* reflect how the reformer discussed the doctrine of the Lord's Supper during his interrogation in prison. As in his first work, he used numerous patristic and biblical quotations to demonstrate that the Reformed doctrine of the Lord's Supper is not new. The *Procedures Tenues* likewise show us how he used the quotations in actual practice. De Brès continued to collect patristic proofs and to develop his knowledge of Latin and Greek so as to be able to offer a better argument in refuting the Roman Catholic doctrine of the Eucharist.

De Brès's two polemical writings on the Lord's Supper and against the Mass, along with the two records of his disputes with the bishop of Arras (François Richardot) and an unnamed Franciscan monk, constitute his theologically most significant work on the doctrine of the Lord's Supper. Unlike *Le Baston*, which has the form of an anthology, his final writings were polemical treatises. De Brès intended to refute a work of the bishop of Arras entitled *Discours Tenu*, which had been published in 1567. The latter text records Richardot's visits with a prisoner in Douai to interrogate him and bring him to the Catholic religion. The purpose of this publication was to provide a success story of Roman Catholic doctrine in dispute with a Reformed believer. For this reason, de Brès felt the need to pen a refutation of the work.

With respect to de Brès's doctrine of the Lord's Supper, the present study suggests several conclusions. First, he followed the argument that the sign must be distinguished from its reality. He argued that the sacrament of the Lord's Supper signifies Christ, just as the Old Testament sacraments signified Christ. Since the sign is not identical with what it signifies, the theory of transubstantiation cannot make sense. Moreover, unbelievers cannot receive the body and blood of Christ, because they can only ingest the signs, that is, the bread and wine.

Second, de Brès argued that Christ is truly present in the sacrament of the Lord's Supper. He never understood the sacrament as an empty sign; Christ is present in his Supper divinely and spiritually. Although we cannot fully understand the nature or mode of his presence, his people can receive his body and blood in the sacrament because he is truly present in it.

Third, the Dutch reformer highlighted that the Lord's Supper is a spiritual meal, not a sacrifice. He persistently argued that there is only one sacrifice which was offered by Christ, so that the Roman Catholic priesthood is invalid. He furthermore tried to show that the church fathers did not use the word 'sacrifice' as the Roman priests were misusing it. Thus, there is no agreement between the sacrament of the Lord's Supper and the Roman Catholic Mass. The Lord's Supper cannot be a sacrifice, but it is a sacrament to apply to us the merits of Christ's sacrifice and spiritual food

for our souls.

De Brès believed his understanding of the Lord's Supper to be in agreement with the teachings of the church fathers as well as the Bible. To argue and teach this, he did not stop collecting and studying patristic works and the Bible throughout his entire life.

It must furthermore be noted that de Brès's battle over the Lord's Supper was a struggle for survival under the interrogations. He thought that he and his congregation were being persecuted because of their refusal of the Roman Catholic teachings on the Eucharist. For de Brès, the right doctrine of the Lord's Supper was not a mere theological issue, but the true faith sealed with the blood of the martyrs. For this reason, he was willing to do anything to believe it and to teach it to his congregation, even putting his life at risk.

Did de Brès's doctrine of the Lord's Supper show any signs of development over the course of his life? His doctrine shows general consistency from his first work, *Le Baston*, to his last writings on the Lord's Supper and the Mass written during his imprisonment. His unvarying view on the Lord's Supper was to deny the corporeal presence of Christ in the sacrament, but at the same time to emphasize the true spiritual presence of Christ. More specifically, in his various writings the Dutch reformer consistently and firmly opposed not only the doctrine of transubstantiation but also the concept of consubstantiation. However, he never denied the notion of true presence, by which the people of God enjoy the benefits of Christ through the Lord's Supper. Beginning with his second work, the *Confession de Foy*, the benefits of the sacrament became increasingly prominent; this was a topic that de Brès had failed to treat sufficiently in *Le Baston*. He consistently emphasized that the Lord has established the sacrament of the Lord's Supper for our weakness, and that Christ indeed nourishes his people through it. In this way, de Brès's understanding of the Lord's Supper shows consistency from beginning to end.

However, his writings on the Lord's Supper did not merely replicate one another. In *Le Baston*, for example, he had focused on listing patristic quotes to refute the Roman Catholic stance, topic by topic. He organized the

quotations so as to help his readers to remember them in preparation for inquisition by Roman Catholic priests. On the other hand, his final writings on the Lord's Supper and the Mass in the *Procedures Tenues* show how he put into practice what he had taught his flock. In these later writings, de Brès's own arguments took center stage, and the various quotations functioned to support this argumentation. While he had considered it his task in writing *Le Baston* to provide believers with a weapon to refute the Roman Catholic doctrine of the Lord's Supper, his later writings were intended to show how that weapon could be put to use.

De Brès had different motives and purposes in each of his writings on the Lord's Supper, but this did not change anything in his understanding of the sacrament. His rejection of the corporeal presence of Christ in the Lord's Supper, which already emerges in his first work, only became more certain as the years went by. So too his belief that God, through the sacrament, gives his people what it signifies had become more deeply entrenched when he kept going with his pastoral work and look after the brothers and sisters who were suffering persecution in the Low Countries. For example, in 1561, when he wrote his *Confession* to defend the faith of the Reformed Churches in the Low Countries, he denied Christ's corporeal presence in the sacrament but also showed how believers can enjoy the benefits of the flesh and blood of Christ through the Supper. In 1565 he wrote *La Racine* to refute the Anabaptists. Through the latter opportunity to come to a deeper understanding of the meaning of baptism, de Brès's position on the nature of the sacraments and the benefits believers can enjoy through the sacraments was strengthened. That same year he sent a letter to the consistory of Antwerp to encourage it to forge a coalition with the Antwerp Lutherans. De Brès obviously felt the need for an alliance in the circumstance of persecution under Philip II. Nevertheless, he made a clear distinction between the issues on which he would and would not allow compromise with the Lutherans. Despite the dire situation, he reconfirmed his stance of rejecting the corporeal presence of Christ. When de Brès held disputes with a Roman Catholic bishop and monk in 1567 during his imprisonment, he consistently refuted the doctrine of Christ's corporeal

presence at the risk of his life. After those disputes, he penned the writings on the Lord's Supper and the Mass which are incorporated into his second letter to the church of Valenciennes. In these final writings he did not present exactly the same quotations from the church fathers that he had used in *Le Baston*. He not only subtracted and added many quotes, but also focused on evolving his argumentation. The numerous patristic quotations not included in his first work show the extent of his study of the church fathers for improving his doctrine of the Lord's Supper. Yet these added quotes do not give any indication of change in his stance. Instead, they only reflect a deepened understanding of the sacrament. Throughout his life, de Brès continued to study, and his position on what the sacrament of the Lord's Supper is and how we can benefit from it remained unchanged and only strengthened.

In general, de Brès's doctrine of the Lord's Supper was to regard the sacrament as a true sign that signifies its reality. A sign is not identical with its reality, and so de Brès rejected the corporeal presence of Christ in the sacrament of the Lord's Supper. Thus, there was no room for the doctrine of transubstantiation or consubstantiation. Furthermore, de Brès understood the sacrament of the Holy Supper as a spiritual meal through which the Lord feeds his people. If anyone understood it as a sacrifice or venerated the sacrament itself, de Brès regarded that person as an idolater.

While teaching this belief, de Brès, an influential pastor of the early Reformed Churches in the Low Countries, was arrested and executed a short time later. He was convinced that he was being persecuted and imprisoned for true doctrine, which included a rejection of the sacrifice of the Mass. He valued the rejection of the Roman Catholic Mass more than his own life. He regarded it as his mission to teach the true doctrine of the Lord's Supper. Therefore, during his first ministry he composed an anthology of biblical and patristic quotations to equip his flock with answers for interrogation. When he was interrogated himself in the final days before his death, he wrote theological treatises for the believers of his congregations to show them in practice how that biblical and patristic knowledge could be put to use while under interrogation.

Samenvatting

Dit proefschrift gaat over Guido de Brès en zijn leer van het avondmaal. De Brès, algemeen bekend als de auteur van de Nederlandse Geloofsbelijdenis, was zowel martelaar als gereformeerd predikant in de Lage Landen. Er is niets gevonden over zijn vroege jeugd, behalve dat hij opgroeide als glasschilder in Bergen, de hoofdstad van Henegouwen (nu in de zuidelijke provincie België). Op twintigjarige leeftijd bekeerde hij zich tot het protestantisme door voortdurend het Woord van God te lezen. Gezien de geloofsvervolging onder keizer Karel V betekende zijn bekering dat hij niet langer in zijn vaderland kon leven als hij besloot de Rooms-Katholieke Kerk te verlaten. Terwijl hij tussen 1548 en 1552 zijn toevlucht zocht in Londen, kwam hij in de vluchtelingenkerk aldaar in aanraking met de gereformeerde theologie. Deze periode in Londen bezorgde hem onverwacht een opleiding tot gereformeerd predikant, waardoor hij de rest van zijn leven als predikant de broeders en zusters in zijn vaderland zou dienen. In 1552 keerde hij terug naar de Lage Landen, waar hij als rondreizend predikant en pastoor werkzaam was ten dienste van de gereformeerde gemeenten in Rijsel, Doornik, Antwerpen, Valenciennes, enz. Hij moest echter nog verschillende keren vluchten vanwege voortdurende vervolging en werkte eens als kapelaan in het Prinsdom Sedan, gelegen aan de Franse grens, terwijl hij de Gereformeerde Gemeenten van de Lage Landen op een veiliger plaats diende. De Brès, die de congregaties in zijn vaderland ongeveer vijftien jaar had gediend, werd uiteindelijk in 1567 gevangen genomen en op 31 mei op de Grote Markt van Valenciennes geëxecuteerd.

Voor welk geloof of welke leer moest hij zijn bloed vergieten? Dit punt leidde tot de volgende vraag: waarom de leer van het avondmaal? Voor een christen uit de Lage Landen in het begin van de zestiende eeuw was wat hij of zij geloofde over de leer van het avondmaal een toetssteen of hij tot de ware Kerk behoorde of niet. Onder het Habsburgse bewind had iemand die in de Lage Landen woonde, als hij of zij concludeerde dat de mis van het offer fout was, geen andere keuze dan zijn of haar vaderland te verlaten of

vervolgd te worden. De Brès concludeerde dat de mis een valse eredienst was toen hij twintig was, rond 1548, en hij besloot zijn vaderland te verlaten. In Londen, waar De Brès zijn toevlucht zocht, leerde hij dat de gereformeerde leer van het avondmaal het meest bijbels was en een wapen moest zijn om de valse eredienst te weerleggen. Daarop besloot hij zijn broeders en zusters in zijn vaderland het bijbelse geloof bij te brengen en keerde terug naar de Lage Landen, waar hij zijn leven niet veilig kon stellen.

Teruggekeerd in de Lage Landen om de gereformeerde gemeenten te dienen, schreef hij zijn eerste werk, *Le baston de la foy chrestienne*, een bijbelse en patristische bloemlezing om de doctrines van de Roomse Kerk onderwerp voor onderwerp te weerleggen. In het voorwoord wijst hij erop dat de Roomse Kerk de patristische leer verdraait, vooral in de uitvinding van een nieuw woord, la Messe (de Mis). Ook benadrukt hij dat de kerkvaders het avondmaal nooit als transsubstantiatie hebben geleerd. Vervolgens begon hij zijn werk met het allereerste hoofdstuk, dat over de leer van het avondmaal. Dit betekent dat De Brès de leer van het avondmaal beschouwde als het belangrijkste punt om de doctrines van de Roomse Kerk te weerleggen.

In de gevangenis voorafgaand aan zijn naderende dood schreef De Brès verschillende geschriften voor zijn gemeenten in de Lage Landen. De langste geschriften gingen over het sacrament van het avondmaal en de mis, opgenomen in de tweede brief aan de kerk van Valenciennes. De leer die De Brès zijn broeders en zusters wilde bijbrengen vóór zijn aanstaande executie was de leer van het avondmaal. Toen hij op 31 mei 1567 gevangen werd genomen en geëxecuteerd, werd De Brès ook beschuldigd van het illegaal toedienen van het avondmaal. Met andere woorden, De Brès werd gemarteld vanwege zijn leer van het avondmaal. In zijn leven was de leer van het avondmaal hetzelfde als zijn geloofsidentiteit, een leer die hij belangrijk onderwees aan zijn gemeenten en een leer die vitaal genoeg was om zijn leven aan te wijden. Zijn leer van het avondmaal was het meest essentieel om hem te begrijpen, en het helpt de harde situatie te illustreren waarin de heiligen van de vroege Nederlandse gereformeerde kerk moesten

overleven.

De hoofdvraag van dit onderzoek was “Wat Guido de Brès’ leer over het avondmaal was; hoe die in zijn leven werd belichaamd, en hoe die in zijn geschriften aan de orde kwam.” Om de vraag te beantwoorden heb ik op chronologische wijze De Brès’ levensreis gevolgd. De eerste aanwijzing was dat De Brès de leerstellingen van Calvijn geleerd zou hebben tijdens zijn verblijf in Bergen. Calvijns werken tegen de Nicodemieten circuleerden in de zuidelijke steden van de Lage Landen, waarin Calvijn leerde dat de mis een duivels verzinsel is, zodat een ware christen er niet aan moet deelnemen. In het bijzonder adviseerde Calvijn iemand die gedwongen werd de valse eredienst bij te wonen, de vervolging te verdragen of zijn (of haar) woonplaats te verlaten. Die werken zouden De Brès het verschil tussen de mis en het avondmaal hebben geleerd en hem ertoe hebben aangezet de Roomse Kerk te verlaten en zelfs omstreeks 1548 zijn vaderland te verlaten. Met andere woorden, hij zou alles moeten opgeven als hij tot de conclusie kwam dat hij in zijn geboortestad geen ware eredienst mocht houden.

Onder het bewind van koning Edward VI vluchtten een aantal vluchtelingen naar Londen op zoek naar vrijheid. De Brès vergezelde hen waarschijnlijk. Het is opmerkelijk dat De Brès kon deelnemen aan de wekelijkse lezingen om de Bijbel te bestuderen volgens het programma van John à Lasco. Ook leerde hij mogelijk de Geneefse Catechismus, omdat de Franstalige gemeente daaraan de voorkeur gaf. Zijn verblijf in Londen verschafte hem zijn eerste ervaring met theologisch onderwijs. Met name de hervormers in Londen in die tijd, niet alleen een Lasco maar ook Thomas Cranmer, Peter Martyr Vermigli en Martin Bucer, waren allen tegenstanders van de lichamelijke aanwezigheid van Christus in het avondmaal. De lijn van de Londense theologie in de sacramentele controverses lag tussen Zürich en Straatsburg. Het was nog moeilijk te beoordelen of De Brès’ leer van het avondmaal dicht bij die van Bullinger of Calvijn stond, maar het is duidelijk dat hij de leer van het avondmaal leerde die de lichamelijke aanwezigheid van Christus in het sacrament grondig tegenging.

De gereformeerde gemeente in Rijsel moest in het geheim

bijeenkomen. Men werd verhoord als men ontmaskerd werd als lid van de verboden gemeente. De verdachte moest antwoorden waarom hij de mis niet bijwoonde. Het eerste ambt van De Brès was dus om zijn kudde een wapen te geven tijdens het verhoor. In het bijzonder bleek uit zijn eerste werk dat hij zijn broeders en zusters wilde instrueren dat de Bijbel noch de kerkvaders de leer van de transsubstantiatie, de rooms-katholieke ceremonies op het altaar of het misoffer steunden. Daarom richtte De Brès zich met zijn leer van het avondmaal in *Le Baston* op het aantonen dat het sacrament van het avondmaal is als een geestelijke maaltijd. Men moet het sacrament niet zien als een offer. Als geestelijke maaltijd voedt Christus zijn volk in het avondmaal op geestelijke wijze. Het lichaam en bloed van Christus zijn niet lichamelijk aanwezig in brood en wijn. Daarom moet de rooms-katholieke leer van de transsubstantiatie worden ontkend. Het offer van de mis dat het lichaam van Christus opnieuw op het altaar brengt, moet worden afgewezen.

Als we de woorden in de originele werken vergelijken met de citaten van de hervormer in het hoofdstuk over het avondmaal in *Le Baston*, kunnen we aannemen dat De Brès de originele teksten niet verifieerde toen hij ze citeerde. Terwijl hij de gelovigen in Rijsel predikte en *Le Baston* voor hen schreef, voelde De Brès de noodzaak om de kerkvaders in de originele tekst te bestuderen, om de inquisitie door de priesters van de Roomse Kerk voor te zijn.

De Brès benadrukte niet welke weldaden ons worden geschonken door het sacrament van het avondmaal, hoewel hij vasthield aan het standpunt van de geestelijke maaltijd voor de ziel van de gelovigen. Hij heeft zijn bloemlezing verschillende malen herzien om haar te verbeteren, maar hij voegde geen enkel onderwerp toe over de weldaden van het avondmaal. Waar hij zich alleen op richtte was het weerleggen van de leer van de lichamelijke aanwezigheid in het avondmaal.

In de politiek-religieuze situatie in het begin van de jaren 1560 bleek uit het religieuze beleid van Filips II dat hij niet bereid was het juridische privilege van de edelen in de Lage Landen in overweging te nemen. Als gevolg daarvan begon het zaad van de opstand in de Lage

Landen te ontkiemen. Tegelijkertijd moesten de gereformeerde gelovigen hun trouw aan de koning bewijzen, omdat deze de andersdenkenden beschouwde als rebellen tegen zijn vorst.

In deze omstandigheden was het de opdracht van De Brès om te laten zien dat de Gereformeerde Kerken in de Lage Landen niet subversief zijn. De Nederlandse Geloofsbelijdenis was een uiting van die intentie. De hervormer was in 1565 betrokken bij het project van een alliantie met de Antwerpse lutheranen, gesmeed door de prins van Oranje, om zich te verzetten tegen Filips' godsdienstpolitiek. De Brès was bereid een compromis te sluiten met de Antwerpse lutheranen voor het voortbestaan van de gereformeerde gelovigen in de Lage Landen. Maar tegelijkertijd toonde het (mislukte) project zijn compromisloze houding ten aanzien van de leer van het avondmaal. Hij stelde als voorwaarde dat we de artikelen van de Concordie van Wittenberg moesten interpreteren in het licht van Bucers nadere uitleg, die elke mogelijkheid uitsloot om te begrijpen dat het stoffelijk lichaam van Christus in het avondmaal zelf aanwezig is.

Aangezien zijn enige zorg was hoe zijn broeders en zusters de vervolging konden overleven, richtte zijn leer van het avondmaal zich op wat de gereformeerde kerken geloven over het avondmaal, in plaats van de rooms-katholieke theologie van de eucharistie te weerleggen. Terwijl De Brès zich in het hoofdstuk over het avondmaal van *Le Baston* richtte op de weerlegging van de lichamelijke aanwezigheid van Christus, de leer van de transsubstantiatie en de Mis, richtte het artikel over het avondmaal van de Nederlandse Geloofsbelijdenis zich op de voordelen van het sacrament van het avondmaal. De Brès stak zijn energie niet in het verwerpen van de lichamelijke aanwezigheid van Christus, zoals hij in zijn eerste werk deed. Hij wilde aantonen dat ook de gereformeerde kerken in de Lage Landen geloven in de 'ware' aanwezigheid van Christus in het avondmaal. Hij heeft echter nooit concessies gedaan aan de leer van het avondmaal, ondanks de dreigende en wanhopige situatie. Hoewel artikel 35 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis geen gewicht toekende aan de kwestie van de lichamelijke aanwezigheid van Christus in het avondmaal, noch aan de dwaling van de mis, verwierp het expliciet alle menselijke uitvindingen die

met het sacrament werden vermengd. Ook andere artikelen in de Belijdenis impliceerden zijn ontkenning van het concept van de lichamelijke aanwezigheid van Christus en zijn afwijzing van de geldigheid van het misoffer.

Zijn ontkenning van de lichamelijke aanwezigheid kwam ook voor in *La Racine*, gepubliceerd in 1565. Zoals De Brès in *Le Baston* het sacrament onderscheidde van wat het betekent, paste hij dat onderscheid in *La Racine* toe op het sacrament van de doop. Hij verduidelijkte dat we de interne werkelijkheid moeten zien voorbij het externe teken. Ook verwierp de hervormer in *La Racine*, net als in *Le Baston*, uitdrukkelijk de rooms-katholieke gebruiken met betrekking tot de eucharistie. Daarom bleef zijn visie op het avondmaal ongewijzigd, zelfs tegenover vervolging. Het feit dat hij ondanks de dreigende overleving geen concessie deed aan de leer van de lichamelijke aanwezigheid, toont aan dat hij zijn leer van het avondmaal als cruciaal beschouwde.

Toen de calvinistische eredienst in de zomer van 1566 voor het eerst in het openbaar werd toegestaan, bediende de hervormer de gereformeerde gemeenten in Valenciennes. De aanvankelijk gegeven vrijheid was echter beperkt, wat veel conflicten veroorzaakte. Uiteindelijk kwam het tot geloofsvervolging in het kader van de onderdrukking van de opstand, en De Brès zag zich gedwongen zijn levensreis te beëindigen door de gereformeerde theologie te verdedigen voor zijn gemeente in Valenciennes, die als opstandige stad werd aangewezen.

Met name uit de politieke geschriften van De Brès tijdens zijn bediening in Valenciennes bleek dat hij van mening was dat de toestemming voor de calvinistische eredienst van Margaretha van Parma ook de viering van de sacramenten moest omvatten. Hoewel hij probeerde aan te tonen dat gereformeerde gelovigen niet ongehoorzaam zijn, benadrukte hij dat de gelovigen niet moesten terugkeren naar de mis of naar ander bijgeloof en afgoderij. Ook was er weinig kans om de calvinisten te verenigen met de Antwerpse lutheranen. Na het uitbreken van de Beeldenstorm dachten zij dat het beter was te vertrekken dan verzet te plegen tegen de overheid, en de adviseurs uit Duitsland verlieten de stad in februari. In het bijzonder de

Antwerpse Confessie, opgesteld door de Duitse adviseurs, met name door Matthias Flacius Illyricus, waaruit bleek dat de Antwerpse lutheranen de lichamelijke aanwezigheid van Christus in het avondmaal strikt bevestigden.

De postuum in de *Procedures Tenues* gepubliceerde geschriften van De Brès laten zien hoe de hervormer de leer van het avondmaal besprak tijdens zijn verhoor in de gevangenis. Net als in zijn eerste werk gebruikte hij weer talrijke bijbelse verwijzingen en patristische citaten om te bewijzen dat de gereformeerde leer van het avondmaal niet nieuw is. We kunnen zien hoe hij de citaten in de praktijk gebruikte uit de *Procedures Tenues*. De Brès bleef patristische bewijzen verzamelen en zijn kennis van het Latijn en het Grieks ontwikkelen om zijn argumentatie te verbeteren bij het weerleggen van de rooms-katholieke leer van de eucharistie.

In het bijzonder zijn twee polemische geschriften over het avondmaal en tegen de mis en twee verslagen van geschillen met de bisschop van Arras (François Richardot) en een franciscaanse monnik, het theologisch belangrijkste werk van hem over de leer van het avondmaal. In tegenstelling tot een bloemlezing zoals in *Le Baston*, waren zijn laatste geschriften polemische verhandelingen. De Brès wilde het werk van de bisschop van Arras weerleggen, *Discours Tenu*, gepubliceerd in 1567. Richardot bezocht een gevangene in Douai om hem te ondervragen met als doel de gevangene te bekeren. Het doel van deze publicatie was om in een geschil met een gereformeerde gelovige de rooms-katholieke leer te laten winnen. De Brès vond het dus nodig het werk te weerleggen.

Met betrekking tot de leer van De Brès over het avondmaal zijn in deze studie de volgende punten naar voren gebracht. Ten eerste volgde hij het argument dat het teken moet worden onderscheiden van de werkelijkheid. Hij stelde dat het sacrament van het avondmaal Christus betekent, zoals de oudtestamentische sacramenten Christus betekenden. Omdat het teken niet identiek is aan wat het betekent, kan de theorie van de transsubstantiatie geen steek houden. Ook kunnen ongelovigen het lichaam en bloed van Christus niet ontvangen, omdat zij alleen de tekenen kunnen innemen, dat wil zeggen het brood en de wijn.

Ten tweede betoogde De Brès dat Christus werkelijk aanwezig is in het sacrament van het avondmaal. Hij heeft het sacrament nooit opgevat als een leeg teken. Hij benadrukte dat Christus goddelijk en geestelijk aanwezig is in zijn avondmaal. Hoewel wij de weg van zijn aanwezigheid niet volledig kunnen begrijpen, kan zijn volk zijn lichaam en bloed ontvangen in het sacrament van het avondmaal, omdat hij daarin werkelijk aanwezig is.

Ten derde benadrukte de hervormer dat het avondmaal een geestelijke maaltijd is, geen offer. Hij betoogde met klem dat er maar één offer is dat door Christus is gebracht, zodat het rooms-katholieke priesterschap ongeldig is. Hij probeerde aan te tonen dat de kerkvaders het woord offer niet gebruikten, zoals de roomse priesters het misbruikten. Zo betoogde hij dat er geen overeenkomst bestaat tussen het sacrament van het avondmaal en de rooms-katholieke mis. Het avondmaal kan geen offer zijn, maar een sacrament om de verdiensten van Christus' offer en geestelijk voedsel voor onze zielen op ons toe te passen.

De Brès geloofde dat zijn opvatting over het avondmaal in overeenstemming was met de leer van de kerkvaders en de Bijbel. Om dit te betogen en te onderwijzen heeft hij zijn hele leven lang patristische en bijbelse referenties verzameld en bestudeerd.

Ook moeten we opmerken dat zijn dispuut over de leer van het avondmaal een overlevingsstrijd was onder de ondervragingen. Hij meende dat hij en zijn congregatie werden vervolgd omdat zij de rooms-katholieke leer over de eucharistie afwezen. Voor De Brès was de juiste leer van het avondmaal geen theologische kwestie, maar het ware geloof dat met de martelaren was bezegeld. Daarom was hij bereid alles te doen om het te geloven en het aan zijn gemeente te onderwijzen, zelfs met gevaar voor eigen leven.

Was er enige ontwikkeling in De Brès' leer over het avondmaal tijdens zijn leven? Zijn leer over het avondmaal is over het algemeen consistent in zijn geschriften vanaf zijn eerste werk, *Le Baston*, tot zijn laatste geschriften over het avondmaal en de mis, geschreven tijdens zijn gevangenschap. Zijn onveranderlijke visie op het avondmaal was het

ontkennen van de lichamelijke aanwezigheid van Christus in het sacrament, maar tegelijkertijd het benadrukken van de werkelijke aanwezigheid van Christus in geestelijke zin. Om precies te zijn, de hervormer verzette zich in zijn gevarieerde geschriften consequent en krachtig niet alleen tegen de leer van de transsubstantiatie, maar ook tegen het begrip consubstantiatie. Hij heeft echter nooit de ware aanwezigheid ontkend, die het volk van God de weldaden door het avondmaal doet genieten. Vanaf zijn tweede werk, de Geloofsbelijdenis, werden de voordelen van het avondmaal verhoogd, wat in *Le Baston* onvoldoende aan bod kwam. Hij benadrukte consequent dat de Heer het sacrament van het avondmaal heeft ingesteld voor onze zwakheid, en dat Christus inderdaad zijn volk voedt door het sacrament. Zo had De Brès' opvatting over het avondmaal een consistentie van begin tot eind.

Zijn geschriften over het avondmaal waren echter geen duplicaten van elkaar. In *Le Baston*, bijvoorbeeld, concentreerde hij zich op het verzamelen van patristische citaten om het rooms-katholieke standpunt te weerleggen, onderwerp voor onderwerp. Hij organiseerde de citaten om zijn lezers te helpen ze te onthouden als voorbereiding op een inquisitie door de rooms-katholieke priesters. Aan de andere kant lieten zijn laatste geschriften over het avondmaal en de mis in de *Procedures Tenues* zien hoe hij zijn leer, die hij zijn kudde leerde, in praktijk bracht. In zijn latere geschriften waren zijn argumenten het belangrijkste, en de gevarieerde citaten fungeerden als ondersteuning van zijn argumentatie. Toen hij het hoofdstuk over het avondmaal in *Le Baston* schreef, beschouwde hij het als zijn taak de gelovigen een wapen te verschaffen om de rooms-katholieke leer van het avondmaal te weerleggen, maar zijn latere geschriften waren bedoeld om te laten zien hoe het wapen gebruikt moest worden.

De Brès had verschillende motieven en doeleinden in elk van zijn geschriften over het avondmaal, maar zij konden zijn begrip van het avondmaal niet veranderen. Zijn ontkenning van de lichamelijke aanwezigheid van Christus in het avondmaal, die hij had toen hij zijn eerste werk schreef, was in de loop der jaren zeker geworden. Ook zijn overtuiging dat God door het avondmaal zijn volk geeft wat het betekent, was dieper geworden terwijl hij zijn pastorale werk en de zorg voor de

broeders en zusters die in de Lage Landen onder de vervolging leden, voortzette. Toen hij bijvoorbeeld in 1561 een Geloofsbelijdenis schreef om het geloof van de gereformeerde kerken in de Lage Landen te verdedigen, ontkende hij de lichamelijke aanwezigheid van Christus in het avondmaal, maar liet hij zien hoe de gelovigen door het avondmaal vlees en bloed van Christus kunnen genieten. Ook schreef hij in 1565 *La Racine* om de wederdopers te weerleggen. Door de gelegenheid om de betekenis van de doop verder te bestuderen, werd zijn standpunt over wat de aard van de sacramenten is en welke voordelen gelovigen door de sacramenten kunnen genieten, versterkt. In datzelfde jaar stuurde hij een brief naar het Antwerpse consistorie om hem aan te moedigen een verbond aan te gaan met de Antwerpse lutheranen. Hij voelde de noodzaak van het verbond in de omstandigheid van vervolging door Filips II. Maar hij maakte een duidelijk onderscheid tussen wat wel en wat niet aan de Lutheranen kan worden toegegeven. Ondanks de dringende noodzaak bevestigde De Brès zijn standpunt van bezwaar tegen de lichamelijke aanwezigheid van Christus opnieuw. Toen in 1567 tijdens zijn gevangenschap de geschillen plaatsvonden tussen De Brès en enkele rooms-katholieke figuren, weerlegde De Brès met gevaar voor eigen leven consequent de leer van de lichamelijke aanwezigheid van Christus. Na deze geschillen schreef hij de geschriften over het avondmaal en de mis in zijn tweede brief aan de kerk van Valenciennes. Hij bracht de citaten van de kerkvaders niet precies zo als hij ze gebruikte in *Le Baston*. Hij heeft niet alleen veel citaten verwijderd en toegevoegd, maar zich ook gericht op het ontwikkelen van zijn argumentatie. De talrijke patristische citaten die in zijn eerste werk niet werden gebruikt, toonden aan hoeveel dieper hij zich in de studie van de kerkvaders heeft verdiept om zijn leer van het avondmaal te verbeteren. Maar de toegevoegde citaten hebben zijn standpunt niet veranderd. Integendeel, ze verdiepten zijn leer over het avondmaal. Gedurende zijn hele leven is De Brès blijven studeren, en zijn standpunt over wat het sacrament van het avondmaal is en hoe wij ervan kunnen profiteren, is onveranderd gebleven en versterkt.

Als geheel beschouwde De Brès' leer van het avondmaal het

sacrament als een echt teken dat zijn werkelijkheid aanduidt. Een teken is niet identiek aan zijn werkelijkheid, wat leidde tot de ontkenning van de lichamelijke aanwezigheid van Christus in het sacrament van het avondmaal. Er is dus geen plaats voor de leer van transsubstantiatie of consubstantiatie. Ook verstond hij het sacrament van het avondmaal als een geestelijke maaltijd waardoor de Heer zijn volk voedt. Wie het als een offer opvatte of het sacrament zelf vereerde, beschouwde De Brès als een afgodendienaar.

Terwijl hij dit geloof onderwees, werd de invloedrijke predikant van de vroege gereformeerde kerken in de Lage Landen gearresteerd en geëxecuteerd. De Brès dacht dat hij werd vervolgd en gevangen gezet vanwege de ware leer, waarin hij het misoffer verwierp. Hij hechtte meer waarde aan het verwerpen van de rooms-katholieke mis dan aan het redden van zijn leven. Hij beschouwde het werk om de ware leer van het avondmaal te onderwijzen als zijn missie. Daarom stelde hij tijdens zijn eerste bediening een bloemlezing samen van bijbelse en patristische citaten om zijn kudde te voorzien van antwoorden voor ondervraging. Toen hij voor zijn dood de gelegenheid kreeg om te worden ondervraagd, schreef hij theologische verhandelingen voor de gelovigen om hen te laten zien hoe de bijbelse en patristische kennis in de praktijk kon worden gebruikt bij de ondervraging.

Curriculum Vitae

Byunghoon Kang (1989) was born in South Korea and earned a bachelor's degree (2015) in Theology and Western History at the Yonsei University in Seoul, Korea, and an M.Div. degree (2018) at Chongshin Theological Seminary in Yongin, Korea. In 2019 he completed an M.A. in Church History at the Theologische Universiteit Kampen (*Cum Laude*). The present dissertation has been written to satisfy the requirements for a Ph.D. from the same university.